

TSAARI-VENEMAA SOTSIAALPOLIITIKA KREENHOLMI JA NIKOLSKI PUUVILLAMANUFAKTUURI NÄITEL

Maie PIHLAMÄGI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

On käsitletud Tsaari-Venemaa sotsiaalpoliitikat 19. sajandi keskpaigast kuni Esimese maailmasõjani Vene impeeriumi kahe suurima tekstiilitööstusettevõtte – Eestimaa kubermangus tegutsenud Narva Kreenholmi Manufaktuuri (asutatud 1857) ja Kesk-Venemaa Vladimiri kubermangu Nikolski Puuvillamanufaktuuri (1847) – näitel. Seejuures on lähtunud kahest tasandist, mis on mõjutanud sotsiaalpoliitika arengusuundi: nii riigi tasandist ehk valitsuse poliitikast seadusloome näol kui ka vabrikantide enesealgatuslikust initsiatiivist normaalse elu- ja töökeskkonna kujundamisel. On otsitud vastust küsimustele, kuidas olid töölised Tsaari-Venemaal kindlustatud nendeks juhtumiteks (haigus, õnnetus, vanadus, tööpuudus), kui nad polnud enam ise suutelised elatuma oma tavalisest palgatööst; kuidas oli organiseeritud arstiabi; kas ja kuidas olid tagatud hariduse omandamise võimalused; kuidas olid rahuldatud inimeste vajadused eluaseme järele.

ALGHARIDUSE ORGANISEERIMINE

Sotsiaalpoliitika eesmärk on parandada inimeste heaolu ja rahuldada nende vajadused hariduse, tervise, eluaseme ning sotsiaalkindlustuse vallas. Tänapäeval peetakse iseenesestmõistetavaks, et see on riigi ülesanne. See pole alati nii olnud. Ajalugu näitab, et riik võttis vastutuse sotsiaalsfääri eest alles 19. sajandil. Esmalt asuti kaitsma kõige nõrgemaid – alaealisi.

Industrialiseerimise algstaadiumis kasutati kõigis riikides ohtralt alaealiste odavat tööjõudu. See seadis ohtu väljaarenemata organismi arengu, võttis lastelt lapsepõlve ja võimaluse haridust saada. 19. sajandi algul Inglismaal, seejärel ka teistes industrialiseerimise teele asunud Euroopa riikides teadvustati järjest enam, et majanduses eksisteeriv *laissez-faire* poliitika (riiklik mittesekkumispoliitika) ei sobi rakendamiseks sotsiaalsfääris. Esimese sammu astus Inglismaa, kui 1833. aastal võeti vastu seadus, mis keelas rakendada tööstuses alla 9-aastaste laste tööd ja piiras 9–12-aastaste laste tööpäeva 8 tunniga ning 13–18-aastaste tööaja 12 tunniga päevas. Kõiki 9–13-aastasi vabrikutöölisi kohustati käima koolis 6 päeval nädalas, päevas vähemalt 2 tundi. Et lapsed saaksid koolikohustust täita, tuli ettevõtjal

vabriku juures kool avada.¹ 1870. aastal, kui Inglismaal kehtestati üldine koolikohustus, hakati alaealistelt töolistelt nõudma regulaarselt igal nädalal tõendit kooliskäimise kohta. Õppetööst kõrvalahiilijad tuli töölt seniks kõrvaldada, kuni nad on oma koolitunnid tasa teinud.² Tagamaks kõigile lastele vähemalt alghariduse, keelati 1878. aasta vabrikuseaduse ja 1880. aasta elementaarharidusseadusega alla 13-aastasi lapsi üldse tööle võtta, kui neil puudus elementaarharidust tõendav tunnistus.³

Preisimaal oli koolikohustus kehtestatud juba 18. sajandil. Et koolikohustust saaksid täita kõik lapsed, võeti 1853. aastal vastu alaealiste töötamist piirav seadus. See keelas kasutada vabrikutes alla 12-aastaste laste tööd ja piiras alla 14-aastaste tööaja 6 tunniga päevas, et nad saaksid koolis käia.⁴ Bismarcki valitsemise ajal tõsteti 1891. aastal vanusepiiri, millal alaealist võis vabrikusse tööle palgata, aasta võrra – 13. eluaastani – ja seati tingimuseks elementaarkooli lõputunnistuse omanine.⁵ Prantsusmaal ei tohtinud tööle võtta ühtki alaealist, kellel puudus kooliskäimise kohta vanemate või hooldajate tõend. Kuni 12-aastane laps pidi koolis käima vähemalt 2 tundi päevas.⁶

Tsaari-Venemaa jõudis alaealisi vabrikutöölisi kaitsva seaduseni alles 1882. aastal pärast pikki aastaid kestnud diskussioone. Alaealiste tööaega piirava ja kooliskäimist reguleeriva 1882. aasta 1. juuni seadusega⁷ (jõustus 1. mail 1884) keelati alla 12-aastaste laste töö kasutamine vabrikutööstuses ning piirati 12–14-aastaste laste tööaeg 8 tunniga päevas. Seadus kohustas ettevõtete omanikke lubama neid alaealisi, kellel puudus vähemalt 1-klassilise rahvakooli lõputunnistus, kooli õppetööle kuni kolmeks tunniks päevas (18 tundi nädalas). Seaduse sätete täitmise kontrollimiseks loodi uus riiklik institutsioon – vabrikuinspeksioon⁸.

Vaid poolteist kuud pärast seaduse jõustumist, 12. juunil 1884, kiitis Riiginõukogu heaks uue seaduse⁹ (jõustus 1. oktoobril), mis muutis 12–14-aastastele alaealistele kooliskäimise kohustuslikuks, kui neil polnud tunnistust vähemalt 1-klassilise rahvakooli kursuse lõpetamise kohta. Koolikohustuse täitmiseks lubas seadus 12–14-aastastel töötada järjest ilma vaheajata 6 tundi tingimusel, et töö ei kahjusta alaealise tervist ja et tema üldine töötundide arv ööpäevas ei ületa 6 tundi.

¹ The National Archives of the United Kingdom (NAUK), Lab (Records of departments responsible for labour and employment matters and related bodies) 15/19, p. 11 (Annual Report of the Chief Inspector of the Factories and Workshop for the year 1932).

² NAUK, Lab 15/12, p. 61 (Factory Department Memoranda, April 1915).

³ NAUK, HO (Home Office: Registered Papers), 45, ref 9910/B21173 (Factory and Workshop Acts).

⁴ **Braun, H.** Industrialization and Social Policy in Germany. C. Heymann, Köln, 1956, 48.

⁵ Samas, 48.

⁶ **Tilk, M.** Alaealiste tööseadusandlusest ja koolikorraldusest 19. sajandi teisel poolel. – Rmt: Eesti tööliklassi sotsiaal-majanduslik olukord ja klassivõitlus kapitalismi ajajärgul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1987, 50.

⁷ Полное Собрание Законов Российской империи (ПСЗ), 1882, т. II, ст. 931.

⁸ Kuni Eesti- ja Liivimaa kubermangu iseseisvate vabrikuinspeksioonide loomiseni 1894. aastal kontrollis vabrikuseaduste täitmist 1884. aastal tegevust alustanud Peterburi tööstusringkonna vabrikuinspektor.

⁹ ПСЗ, 1884, т. IV, ст. 2316.

Seadus lubas vabrikantidel avada ettevõtte juures kooli alaealistele tööliste alghariduse andmiseks. Kooli ehitamise ja ülalpidamise kulud jäid ettevõtte kanda. Juhul kui ettevõttel kool puudus, tuli vabrikandil sõlmida leping läheduses asuva rahvakooliga vabriku alaealiste tööliste õpetamiseks. Õpetamine koolis toimus aga Rahvahariduse Ministeeriumi kinnitatud programmi alusel.

Nii pani valitsus kohustuse tagada vabrikutööliste algharidus ettevõtjate õlgadele.

1882. ja 1884. aasta seadused olid tegelikult praktika üldistus. Venemaal tegutses 1860.–1870. aastatest hulk vabrikukoole, mis olid rajatud väliskapitali, Saksa ja Inglise kapitali osalusega ettevõtete juurde. Õpetus neis koolides toimus rahvakooli (küla-, valla- ja kihelkonna-, semstvokooli) programmi alusel. Nende ettevõtete hulka kuulusid ka Nikolski ja Kreenholmi puuvillamanufaktuur.

Kreenholmi inglastest juhid mõistsid hästi sõltuvust töötajate haridustaseme ja töö kvaliteedi vahel ning astusid samme, et tagada oma tööliste kirjutamis- ja lugemisoskus. Arvestades ettevõtte tööliste rahvuslikku koosseisu, avati 4 aastat pärast tootmistegevuse algust, 1862. aastal, ühes kasarmus tööliste lastele kui potentsiaalsetele manufaktuuri tööliste kool, kus olid eraldi klassid vene ja eesti lastele. Algul tuli iga lapse eest tasuda kuus 20 kopikat koolimaksu.¹⁰ Tööliste nõudmisel kaotati maks 1872. aastal. 1874. aastal koliti uude kahekorruselisse kaheklassilisse koolimajja, kus tüdrukute ja poiste klassid asusid eri korrustel. Õpetajaid oli koolis 6, neist kaks naisõpetajat. Koolimajas olid õhkküte, veevärk, ventilatsioon, kuivkäimla ja gaasivalgustus. Kooli ülalpidamiskulud ulatusid 2392 rublani aastas. Kooli järelevalvet teostas Rahvahariduse Ministeerium, kes kinnitas ka õppeprogrammi. Sellesse kuulusid usuõpetus (jumalasõna), vene ja eesti keel, aritmeetika ning algteadmised geograafiast ja ajalooast. Kool oli mõeldud nii tööliste lastele kui ka alaealistele vabrikutööliste lastele. Kooliskäimine oli tasuta ja kohustuslik kõigile 7–12-aastastele vabrikutööliste lastele.¹¹ 1876. aastal õppis koolis 147 õpilast: 83 poissi ja 64 tüdrukut. Neile lisandus Peterburi kasvatusmajast pärit 87 poissi ja tüdrukut, kes olid Kreenholmi tööle toodud.¹²

Et ka täiskasvanute hulgas oli entusiaste, kes soovisid oma hariduslünka täita, avati koolimajas 1878. aastal õhtukool eestlastele ja 1880. aastal venelastele. Õppetöö algas tund pärast vabrikutöö lõppu, s.o kell 21.00. Algul käisid töölised õhtukoolis agarasti: eesti töölisi õppis 1878. aastal 342, kellest 57% ehk 194 olid naised. Järgmisel aastal oli õppimistuhin vähenenud, eriti meeste hulgas. Kokku oli 1879. aastal 263 õppurit, neist 60% ehk 158 olid naised. Venelastest õppisid ainult mehed, neid oli 1880. aastal 112. 1881. aastal oli õppijate arv 45 võrra suurem ja ulatus 157-ni. Töö ja kodu kõrvalt õppimine osutus aga loodetust raskemaks ning nii hakkas õpilaste arv peagi vähenema. 1884. aastaks oli järele jäänud vaid 65 eesti

¹⁰ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907. Ajalooline kirjeldus, kokkuseatud selle vabriku 50-aastase kestvuse puhul 30. aprillil 1907. a. Tartu, 1908, 94.

¹¹ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы. Описание фабрики и жилых помещений для рабочих. С.-Петербург, 1876, 23, 24.

¹² Samas, 25.

õppurit, kusjuures meeste ja naiste arv oli praktiliselt võrdne: vastavalt 31 ning 34 ja 33 vene õppurit. 1885. aastal õhtukool suleti õppijate väikese arvu (kahe kooli peale kokku 98 õppijat) tõttu.¹³

1884. aasta vabrikuseaduse täitmiseks, mis kehtestas alaealistele tööliste koolikohustuse, võeti 1885. aastal kasutusele eraldi koolimaja, sest alaealiste tööliste õppekorraldus (õppetöö toimus kahes vahetuses, 8.00–12.00 ja 14.00–18.00) erines tavaõpilaste omast.¹⁴ Kreenholmi vabriku seaduse § 16 sätestas, et töölisel, kes on nooremad kui 16-aastased ja ei oska lugeda ega kirjutada, peavad seni vabrikukoolis käima, kui nad saavad koolimeistri käest oma oskuste kohta tunnistuse. Peale oma emakeele pidi iga kooliskäija õppima vene keeles lugema ja kirjutama.¹⁵ 1893. aastal valmis kooli juurdeehitus, kus paiknesid saal ja uued klassiruumid. Nii muutus koolimaja kolmeosaliseks hooneks, mille keskel paiknesid saal ja tiibades kokku 7 klassiruumi.

Mõlemad koolihooned kandsid ühist nime – Kreenholmi Manufaktuuri 2-klassiline Ministeeriumikool.

1894. aasta detsembris õppis ministeeriumikoolis kokku 553 8–15-aastast last, neist neljandiku (137) moodustasid 12–15-aastased vabrikutöölised. Õpetust jagasid 15 õpetajat, nende hulgas neli naisõpetajat.¹⁶ Õpilaste liikumine õppeaasta jooksul oli üsna suur: osa õpilastest lahkus uue aasta algul koolist, osa tuli varem katkestatud õpinguid jätkama. Nii oli õppeaasta lõpul, 1895. aasta kevadel, kooli nimekirjas 444 õpilast, neist lõpetas I klassi kursuse vaid 17 ja II klassi kursuse 8 õpilast. 1895/96. õppeaastal oli kooli nimekirjas 399 õpilast, kellest kevadel viidi II klassi üle 20 ja kooli lõputunnistuse sai 5 õpilast. Sajandivahetuseks polnud pilt edasijõudmise osas praktiliselt muutunud. 1899/1900. õppeaasta lõpul oli kooli nimekirjas 453 õpilast, neist 13 viidi üle II klassi, II klassi kursuse lõpetajaid oli vaid 7. Endiselt oli vabrikutöölisi õppurite hulgas vähe.

Kreenholmi Manufaktuuri 1901. aasta aruandes märgitakse, et 316 töötavast alaealisest õppis koolis vaid 21. Ei aidanud ka see, et Kreenholmi sisekorraeeskirjades oli kuri klausel: “Noore ealised töölisel peavad Kreenholmi vabriku kaheklassilises koolis käima; kui seda käsku täitmata jäta, võivad nad ajuti vabriku tööst ära jäetud saada, kuni kooli poolt tunnistust toovad, et kooli tundidel käivad”¹⁷. Kuid ka tervikuna ei olnud koolikohustuse täitmiselega Kreenholmis kõik korras. Ajavahemikul 1894–1906 kõikus koolis käivate õpilaste arv õppeaastate

¹³ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 94, 97; **Mäsak, E.** Hariduse omandamise ja enesetäiendamise võimalustest Eesti tööstusasulates ja -linnades (1830–1917). – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1996, **45**, 1, 105.

¹⁴ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 97.

¹⁵ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 206, n 1, s 188, l 11.

¹⁶ Samas, l 77.

¹⁷ Seestpidise heakorra säädused Kreenholmi vabrikus (kinitatud 1897). Выданная из конторы Кренгольмской мануфактуры разчетная книжка. Утвержденная Эстляндским Губернским по фабричным делам Присутствием. Palga aruamat väljaantud Kreenholmi vabriku kontorist. Kinnitatud Eestimaa kubermangu vabriku asjade komisjonist. Narva, 1898, § 8; EAA, f 206, n 1, s 190, l 125.

lõikes 400 ja 600 vahel, kuid koolikursuse lõpetamiseni jõudsid vaid vähesed. Olukord ei paranenud ka järgnevatel aastatel. 1910. aastal oli Kreenholmi koolis 15 klassikomplekti kokku 1012 õpilasega. Kooli lõpetajaid oli kevadel ainult 62. 1913. aastal oli nimekirjas 781 õpilast, lõpetajaid 70.¹⁸

Kooli kõige suurem probleem oligi õppeedukus. Lapsed käisid koolis küll vahelduva eduga, kuid klassikursuse lõpetamiseni jõudsid väga vähesed. Selline olukord tegi vabrikuvalitsuse murelikuks, sest kooli ülalpidamiskulud olid 1890. aastail suurenenud 16 000 rublani aastas. Kooli- ja vabrikujuhtide ning vabrikuinspektori ühisel nõupidamisel 1898. aasta aprillis otsustati kaaluda kooli sulgemist õpilaste halva edasijõudmise tõttu.¹⁹ Selleni asi siiski ei läinud. Et II klassis õppijad praktiliselt puudusid, töötas kool ajavahemikul 1902–1906 üheklassilisena.²⁰

Lõpetajate väike arv oli tingitud sellest, et lapsed käisid koolis üsna kaootiliselt ja aastas lahkus koolist klassikursust lõpetamata keskmiselt 300 õpilast.²¹ Õpingud katkestati seetõttu, et kodus tuli nooremate õdede-vendade järele vaadata, kui vanemad tööl olid. Suurem osa alaealistest töölistest jättis kooli pooleli aga seetõttu, et ei suutnud kahekordset koormust kanda – käia tööl ja samal ajal õppida. Omajagu soodustas kooli poolelijätmist ka koduse sunduse puudumine.

Nikolski puuvillamanufaktuuri kool avati 1864. aastal, kaks aastat hiljem kui Kreenholmis. Esialgu oli nimekirjas 49 õpilast, kellele jagasid teadmisi kaks õpetajat. 1874/75. õppeaastal õppis koolis juba 707 poissi ja tüdrukut, õpetajate arv oli suurenenud 12-ni. Õppijate arvuga võrreldes oli lõpetajaid erakordselt vähe, vaid 16.²² Lootuses, et olukord muutub, kui õppuritele luua paremad õppimis- ja olmetingimused, ehitati 1877. aastal uus kolmekorruseline kivist koolimaja. See oli varustatud veekütte- ja ventilatsioonisüsteemiga, avaraid klassiruumi valgustasid pimedal ajal gaasilambid, päevavalgus langes koolipinkidele vasakult. Koolil olid olemas kõik vajalikud õppevahendid. Standardset õppeprogrammi täiendasid käsitöö, joonistamine ja laulmine.²³

Õppurite arv suurenes järjest ja nii tuli seitse aastat hiljem ehitada koolimajale peale veel neljas korrus, mis osutus siiski vaid ajutiseks lahenduseks. 1890. aastal valmis järjekorras juba kolmas uus koolimaja arhitekt A. Knabe projekti alusel.

Irina Potkina väidab oma Nikolski manufaktuuri ajalugu käsitlevas uurimuses, et 12–15-aastased vabrikutöölised ilmusid Nikolski vabrikukooli alles 1897/98. õppeaastal.²⁴ Selle väite alusel saab teha kaks järeldust. Esiteks: kuni selle ajani hiiliti 1884. aasta seaduse täitmisest mööda, sest Sise-Venemaa kubermangude elanike vähese kirjaoskuse juures on raske uskuda, et alaealistel vabrikutöölistel

¹⁸ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osaühisus 75: 1857–1932. Tallinn, 1933, 113.

¹⁹ EAA, f 206, n 1, s 81, l 14.

²⁰ Samas, l 15.

²¹ Samas, l 4.

²² Поткина И. В. На олимпе делового успеха: Никольская мануфактура Морозовых 1797–1917. Главархив Москвы, Москва, 2004, 191.

²³ Песков П. А. Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 г, фабричного инспектора над занятиями малолетних рабочих. СПб., 1884, 33–34.

²⁴ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 194.

polnud vaja koolis käia, sest neil oli olemas kooli lõputunnistus. Teiseks: kuni 1897/98. õppeaastani õppisid manufaktuuri koolis ainult need lapsed, kel puudus töösuhe manufaktuuriga.

1898/99. õppeaastal moodustati alaealistest töölisõppuritest kuus klassi-komplekti, 20. sajandi algul suurenes klassikomplektide arv kolme võrra. Kooli-kohustuslikest alaealistest koostati nimekiri ja hakati kontrollima nende koolis-käimist. Siiski käis suurem osa alaealistest töolistest nädalas koolis 12–15 tundi, mis oli 3–6 tundi vähem 1884. aasta seadusega kehtestatud normist (18 tundi).²⁵ Nii nagu Kreenholmi vabrikukoolis oli ka Nikolskis kooli lõpetajaid vähe, õppu-ritest vaid mõni protsent. Ega ka terve kubermangu ulatuses olukord oluliselt parem polnud. Nii näiteks lõpetas Vladimiri kubermangus 1909/10. õppeaastal ministeeriumikooli kaheaastase kursuse vaid 9,6% õppijatest.²⁶ Põhjused, miks lapsed lahkusid koolist seda lõpetamata, olid sarnased Kreenholmi omadele: töö-lkäimine, kodused tööd ja õpingutes mahajäämine.

Nii Kreenholmi kui Nikolski vabrikukooli põhjal võib öelda, et õpilased oman-dasid mingil määral lugemis-, kirjutamis- ja arvutamisoskuse, teadmiste oman-damiseni ajaloos ning geograafias jõudsid väga vähesed, sest neid aineid õpetati II klassis. Kuna Tsaari-Venemaal puudus üldine koolikohustus, ei suutnud ette-võtjad oma vabrikukoolidega haridustasemesse murrangut tuua. Vabrikukoolide võrk jäi Tsaari-Venemaal välja arendamata. 1890. aastate keskel tegutsesid vabriku-koolid vabrikuinspektsiooni järelevalvele alluvast 17 460-st ettevõttest 420 juu-res.²⁷ 20. sajandi algus ei toonud vabrikukoolide arvu olulisi muutusi.

ELAMISTINGIMUSED

Tsaari-Venemaal nagu Saksamaalgi rajati tööstusettevõtted valdavalt maapiir-kondadesse ja väikelinnadesse erinevalt Inglismaast, kus tööstus oli peamiselt linnadesse koondunud. Inimeste massiline siirdumine tööstuskeskustesse tõi kaasa elanike kontsentratsiooni suurenemise ja see omakorda tingis eluasemeprobleemi. Inglismaal kujutasid tööliskvartalid slumme, mida iseloomustas ülerahvastatus, kanalisatsiooni ja puhta vee puudus, mustus ning räpasus. Parem ei olnud olukord ka Saksamaa linnades, kus domineerisid üürikorterid. Töölisele ehitatud 4–5-korru-selised elamud olid odavad ja mugavusteta. Madalamad korrused nägid päeva-valgust vähe ja sealsetes korterites oli rõskusele vaatamata tavaliselt vaid üks köetav tuba. Kuna elamud olid rahvast täis tuubitud, siis oli täiesti tavaline, et mitu pereliiget jagasid üht voodit.²⁸ Korteri puudusest ja rahanappusest tingituna

²⁵ Samas.

²⁶ Samas.

²⁷ **Розенталь И. С.** Духовные запросы рабочих России после революции 1905–1907 гг. – Rmt: Исторические записки, 107. Наука, Москва, 1982, 73.

²⁸ **Berger, S.** Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany. Longman, New York, 2000, 60.

elasid paljud noored ja vallalised töölised töölisperede juures kaasüürilisena. Saksamaal pidas 19. ja 20. sajani vahetusel kaasüürilist 12–25% töölisperesid.²⁹ Osa töolistest sai korteri ettevõttelt, kuid see suurendas sõltuvust tööandjast, sest töölt lahkudes tuli vabastada ka elamispind. Väga vähestel töolistel oli oma maja. Erandi moodustasid Saari piirkonna kaevurid, kellest 40–42%-l oli 19. sajandi lõpul oma maja.³⁰

Kreenholmi ja Nikolski puuvilla ketrus- ja kudumismanufaktuur kerkisid hõreda asustusega maakohta. Et transpordisüsteem oli välja arendamata, tuli paralleelselt tootmishoonetega ehitada vabriku lähedusse tööliste ja ametnikele ka elamud ning vajalikud olmehooned.

Kreenholmi tegutsemise esimese viie aasta jooksul (1858–1862) ehitati Narva jõe vasakule kaldale ettevõtte lähedale, nn peaäue, seitse kahekorruselist puidust töölikasarmut, tehnilise direktori elamu, kaks ametnike elamut ja mitu majandushoonet. 1867. aastal lisandusid kaks uut kahekorruselist töölikasarmut. Ehitusmaterjalina kasutati Joala mõisa Kulgu tellisetehases valmistatud telliskive. Lisaks peaäuele toimus ehitustegevus ka lähedal asuvates Uuskülas ja Kulgul, kuhu rajati nii majandushooneid kui ka kasarmuid ning väiksemaid (2–8 perele) pereelamuid tööliste jaoks.

1875. aastal töötas Kreenholmi Manufaktuuris 3940 töolist, kellest valdav osa – 3615 ehk 92% – elas manufaktuuri elamutes, kus koos tööliste pereliikmetega oli kokku 5790 elanikku.³¹ Ülejäänud 8% töolistest (320) oli endale peavarju leidnud Narvas või Joala mõisniku Georg Krameril spetsiaalselt tööliste jaoks ehitatud üürikorterites.

1880. aastate alguseks suurenes Kreenholmi elanike arv 7300-ni ja jäi järgnevat kümneks aastaks suhteliselt stabiilseks, kõikudes 7300 ning 7700 vahel.³² 19. sajandi 90. aastail, kui Kreenholmi tootmine kiiresti suurenes, kasvas ka tööliste arv ja nende majutamiseks ehitati mitu uut tööliselamut. 1895. aastal elas tootmisega seotud 4590 töolisest vabrikuelamutes 4140 ehk 90%. Koos mittetöötavate pereliikmetega oli 31. detsembril 1895 Kreenholmi Manufaktuurile kuuluvas 1715 eluruumis kokku 8275 elanikku.³³ Need 447 töolist, kelle jaoks manufaktuuri elamutes ruumi ei jätkunud, olid üürinud korteri või toanurga Narvas või ümberkaudsetes külates.

1875. ja 1895. aasta andmete võrdlemine näitab, et nõudlus korterite järele oli suurem, kui ehitada jõuti. Seetõttu oli 20 aasta jooksul suurenenud manufaktuuri nende tööliste arv, kes pidid mujalt peavarju otsima.

20. sajandi esimestel aastatel lisandus senistele tööliselamutele üks 108 korteriga kasarmu ja viis neljapereelamut. 1906. aastaks, mil ehitustegevus soikus, oli Kreenholmi vabriku ametnike jaoks 104 ja tööliste jaoks 1694 korterit. Nendes

---

²⁹ Samas, 61.

³⁰ Samas, 61, 62.

³¹ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 4, 13.

³² Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 71.

³³ Описание Кренгольмской мануфактуры близ г. Нарвы. Нарва, 1896, 10, 21, 40–43.

korterites elas 4161 töötajat, koos pereliikmetega oli elanikke kokku 7999.³⁴ Aastail 1907–1909 elas Kreenholmi elamutes 4200–4300 töolist ehk ligikaudu pool (47–53%) tööliste üldarvust. 1910. aastast hakkas aga vabrikumajades elavate tööliste arv järjekindlalt kahanema. Põhjuseks oli see, et järjest rohkem töölisi kasutas ettevõtte pakutud võimalust osta odavalt või järelmaksuga maatükk Joarus ja ehitada sellele oma maja. 1913. aastal elas Kreenholmi vabrikule kuuluvates elamutes 3930 töolist ehk 38% tööliste üldarvust (10 300). Koos mittetöötavate pereliikmetega oli Kreenholmi elamutes kokku 7092 elanikku.³⁵ Endiselt elas osa töölisi Kreenholmi lähedal asuvates üürikorterites.

2- ja 3-korruselised 600–700 inimesele mõeldud töölikasarmud olid kahe-suguse planeeringuga. Osa kasarmuist oli ehitatud sellisel, et hoone keskel oli pikk koridor, mille kummalgi pool paiknesid põhiliselt ühetoalised 8–15 m² suurused kambriid. Korrusel oli selliseid kambreid 36 kuni 44. Koridoris kambrite uste kõrval asusid kapid toiduainete hoidmiseks. Korruse ühes otsas paiknes korruse-elanike ühiselt kasutatav köök suure pliidi, valamuga ja veekraaniga. Siin pesti ka hommikuti enne tööleminekut silmi. Põhjalikumalt said töölised end pesta saunas, mille kasutamine oli tasuta.³⁶ Koridori teises otsas paiknes kaks hermeetilise reservuaariga kuivkäimlat eraldi naistele ja meestele.

Maja köeti hollandi tüüpi ahjudega, mis asusid koridoris ja olid ühendatud ventilatsioonitoruga, mille kaudu pääses soe õhk kambritesse. Et soojus leviks majas ühtlaselt, muutusid kortereid üksteisest eraldavad laudadest vaheseinad põrandast sülla (ca 2 meetri) kõrgusel varbseinteks.³⁷

Sellisel ehitusstiilil olid aga oma negatiivsed küljed. Perekondade iseolemiseks puudus võimalus, sest sosingi oli naabritele kuulda. Sunnitud kooselu naabritega ei võimaldanud sageli töölistel end tööpäeva alguseks korralikult välja puhata. Isolatsiooni puudumine soodustas ka nakkushaiguste levikut toast tuppa. Eriti valusalt andis see tunda epideemia ajal.

Kasarmute teist tüüpi esindasid nn rõdudega kasarmud, kus koridori välissein oli vaid rinnakõrgune. Teises seinas olid ridamisi korterite ja köökide ukseid ning aknad. Igal korrusel oli kuus kööki, iga kööki ümbritses kuus 1–2-toalist kambrit.

August Kimm kirjeldab oma mälestustes seda tüüpi kasarmu elamistingimusi. Meenutades üht külaskäiku tädi juurde, märgib ta, et ühest rõdupealsest uksest sisenedes sattusid nad emaga pimedasse, haisvasse, auru ja suitsu ning naiste lärmi täis kööki. Tädi, kes eraldus pliidi ümber askeldavate naiste summast, viis nad köögi taga olevasse tuppa. Tädi oli nende “ühe köögi peal” elavate perede hulgas üks õnnelikust, kellele kuulus nurkmise tuba, mida valgustas pool akent. Teine aknapiir kuulus juba järgmise “ühe köögi peal” oleva tubade kobara nurkmisele kambriile. Sellisest tubade kobarast said päevavalgust vaid kaks tänava- ja kaks hoovipoolset tuba, kusjuures viimased olid pimedamad, sest nende pool akent ava-

³⁴ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 77.

³⁵ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osaühisus, 72–74.

³⁶ Samas, 93.

³⁷ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 13.

nes rõdule. Ülejäänud köögi ümber olevad toad olid akendeta. Nendesse tubadesse pääses valgusviirg ülalt lae alt vaksalaiusest praost, sest kobartoad ei olnud üksteisest eraldatud kindla vaheseinaga, vaid säärvandiga. Koos vähese valgusega tungis tuppa ka naabertoa lõhnu ja röginaid, tülisid ning vandumisi, seda enam et igas niisuguses toapugerikus elas viis, kuus, seitse ja rohkemgi raske tööga tiges-
tunud inimest.³⁸

Lisaks ketrajatele ja kudujatele ning teistele tootmisega hõivatud tööliste vajaduseks manufaktuuri aeg-ajalt ehitus- ja mullatöölisi. Nende majutamiseks oli ehitatud ühe-
korruseline 4 suure magamissaaliga puidust kasarm. Naridega sisustatud magamis-
saalide vahele jäi avar söögituba koos köögiga. Siinsed elanikud olid üksikud ja
majutatud artellide kaupa.³⁹

1880. aastatel Joala külas valminud tööliste korterelamud olid kaasaegsemad ja mugavamad kui Kreenholmi peaõue kasarmud. Väikese maja igal korteril oli omaette sissekäik eenduva eeskojaga, kus asusid sahvri, küttepuude panipaik ja tualettruum ning trepp, mis viis põõningule.⁴⁰ Lisaks sellele oli töölistel võimalik pidada siga või lehma ja kasvatada väikesel aiamaalapikesel juurvilja.

1893. aastal, pärast 12-aastast vaheaega, jätkus kasarmute ehitamine tööliste, sedapuhku uues kvaliteedis: kerkisid viis punasest tellisest kolmekorruselist kasarmut, mis nii oma planeeringult kui heakorralt olid varem ehitatutest kaasaegsemad. Nende kasarmute korterid koosnesid kas ühest suurest või ühest suurest ja väikesest toast, mis olid üksteisest tugevate vaheseintega eraldatud. Igas korteris oli köök ja ahi, korteri juurde kuuluv panipaik asus keldrikorrusel. Veekraanid ja valamud paiknesid koridoris ning olid ühiskasutuses nagu ka põõning ja käimlad.⁴¹

Kõikides uutest majades oli prügi äraviskamiseks ehitatud betoonist õhukindel šaht, mis oli varustatud tõmbetoruga. Kreenholmi elamute vahelised alad ja tähtsamad teed olid asfalteeritud või kividega sillutatud ning puudega ääristatud. Tolmu vältimiseks kasteti suvel õuesid ja peatänavaid.⁴²

Kreenholmi elamuid valgustati 20. sajandi alguseni gaasilampidega. 1900. aastal valminud elektriijaam võimaldas gaasivalgustuse elektrivalgustusega asendada. Uute kasarmute ja pereelamute ehitamise arvel paranesid Kreenholmi tööliste korteriolud. Ilmselt oli Kreenholmi juhatuse tegevus mõjutatud Saksamaa ja Inglismaa eeskujult. Seal töötati 19. sajandi 90. aastail välja ja realiseeriti elamuprogrammid tööliste elamistingimuste parandamiseks. Elamuprogrammide raames hakati esmakordselt ehitama töölispererekondade jaoks mitmetoalisi kortermaju. Suured firmad (näiteks A. Krupp Saksamaal) ostsid maatükke ja ehitasid sinna tööliste jaoks maju, mis esialgu anti neile üürile. Need firmad, kes soovisid töölisi pikemaks ajaks siduda, hakkasid neile elumaja ehitamiseks laenu välja andma. Eestis praktiseeriti seda lisaks Kreenholmile ka Sindis ja Kärddlas.

³⁸ Kimm, A. Vihased aastad: vana töölise mälestusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, 10.

³⁹ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 16.

⁴⁰ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 84.

⁴¹ Samas.

⁴² Samas.

Kreenholmi tööliste elamurajoon oli ametnike kaksikmajadega hoonestatud asulaosast eraldatud haljasvööndiga. Ametnikele ehitatud majades olid kolmetoalised köögiga korterid kõige väiksemad. Vastavalt palgaastmele olid ametnikud jaotatud viide rühma, millest olenes neile eraldatud korteri tüüp.⁴³ 1913. aastal täienes see asula osa uute elamutega, kuhu asusid elama 1913. aastal valminud Kreenholmi uue haigla arstid ja personal. Kõige esinduslikumad elamud olid direktorite ja nende abide käsutuses.

Nikolski manufaktuuril oli 1860. aastate algul 18 puitbarakki, kuid need ei suutnud 2400 alalist töölisi majutada.⁴⁴ Nii oli üsna tavaline nähtus, et osa manufaktuuri töolistest magas samas ruumis, kus nad töötasid. Samal ajal olid ka elamistingimused barakkides alla igasugust arvestust. Eriti paistis antisanitaarsete elamistingimustega silma elukvartal, mida kutsuti Chicagoks. Sealsetes barakkides puudus töölisel isegi oma nari, magati vahetustega vabal naril.⁴⁵ Tööliste elamutele pakusid väga suurt kontrasti manufaktuuri juhtide ja ametnike elamud. Puuvillavabriku inglasest direktor elas kahekorruselises majas, mille juurde kuulusid kelder, triiphoone ja hobusetall. Ametnikud elasid ühekorruselises kortermajas.

Kui esialgu tuli suurem osa toodangust talupoegadest töolistelt, kes kudasid või ketrasid kodus, siis sedamööda, kuidas tootmine koondus manufaktuuri hoonesse, muutus teravamaks ka eluasemeprobleem.

1870. aastate keskel, pärast manufaktuuri ümberkujundamist osaühinguks, algas Nikolskis aktiivne ehitustegevus, mille käigus lammutati osa primitiivsetest barakkidest ja nende asemele ehitati uued.

Elamuehituse eesmärgiks oli ühelt poolt tööliste elamistingimuste parandamine, teisalt tööjõuprobleemi lahendamine. Nikolski manufaktuuri töölised, olles väga tihedalt seotud külaga, pöördusid kevadiste põllutööde alates külasse tagasi ja naasid alles sügisel pärast põllutööde lõppu. Suveperioodil vabrik praktiliselt seisis, sest lahkunud tööjõudu polnud võimalik asendada. Ei aidanud isegi palga tõstmine suveperioodiks 10% võrra.⁴⁶ Peamine panus aga tehti tööliste varustamisele eluasemega ja tööjõupoliitikale. Nimelt eelistati tööjõu palkamisel vallalistele abielus töölisi, sest viimased ei unustanud hetkekski oma kohustust peret ülal pidada ja lahkusid töölt harva. Vallalisi peeti aga kõige "rahutumaks kontingendiks".⁴⁷ Nii nagu Kreenholmis tuli ka Nikolskis töölisel töölt lahkudes vabriku elamispind vabastada. Need meetmed aitasid 1880. aastate lõpuks kujundada manufaktuuris püsivate tööliste kontingent.

1880. aastate algul olid Nikolski manufaktuuril kasarmud, mis olid planeeringult sarnased Kreenholmi omadele. Ka siinsed kasarmud olid pikad puithooned, mille keskel paiknes koridor, mille mõlemal pool asusid kambrid. Seda tüüpi kasarmutes, ehkki eri hoonetes, elasid perega töölised ja täiskasvanud vallalist töölised. Perekasarmutes elas ühes kambris kolm peret. Kuigi arvestuslikuks

⁴³ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osaühisus, 98.

⁴⁴ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 171.

⁴⁵ Samas, 176.

⁴⁶ Толоконский Н. И. Орехово-Зуевская стачка 1885 г. Госполитиздат, Москва, 1956, 18.

⁴⁷ Samas, 17.

aluseks oli 6–7 inimest ühe kambri kohta, ei peetud sellest normist kinni ja reeglina elas kambri rohkem inimesi. Tavaliselt paiknesid ühe seina ääres voodid, mis olid eesriidega eraldatud. Voodite ja teise seina vahele jäi vaid paari sammu laiune käiguriba. Õhk oli ülerahvastuse tõttu umbne, sest toasoojuse säilitamiseks avati akent harva.

Vallalised täiskasvanud mees- ja naistöölised elasid eri kasarmutes. Perekasarmutega võrreldes oli neis asustustihedus hoopis suurem. Ühes kambri elas tavaliselt 12 inimest.

Alaealiste (12–16-aastaste) tööliste kasarmud olid primitiivsed, need koosnesid naridega sisustatud suurtest magamissaalidest, millest igaüks mahutas 76 inimest.

Kõiki Morozovi manufaktuuri tööliselamuid iseloomustas ruumikitsikus, päikesevalguse, ventilatsiooni ja elementaarsete mugavuste puudumine. Vabrikuinspektor Pjotr Peskov pidas kasarmute planeeringut täiesti ebaõnnestunuks. Samuti polnud ta rahul kasarmute sanitaarsete tingimustega: toad olid ülerahvastatud ja neis valitses läppunud õhk ning mustus.⁴⁸

Nii nagu Kreenholmiski ei jätkunud ka Nikolskis kõigile töölistele kasarmus kohta. Seetõttu üürisid nad endale elamispiinda lähedal asuvates küldes, saades manufaktuurilt väikest eluasemetoetust.⁴⁹

1890. aastail, tööstuse kiire kasvu aastail, kui kasumid olid suured, otsustas vabrikujuhatus investeerida ka tööliste ja ametnike elamistingimuste parandamisse. Nii nagu Kreenholmiski mõjutas seda otsust vabrikutöölise elamistingimuste parandamisel Saksamaa ja Inglismaa eeskju.⁵⁰ Ajavahemikul 1891–1896 kulutati töölistele uute, kaasaegsetele sanitaarõuetele vastavate kasarmute ehitamiseks, samuti kortermajade ehitamiseks ametnike jaoks, tolle aja kohta tohtu summa – 1 180 000 rubla.⁵¹

Esimesed kaks kivist kolmekorruselist kambertüüpi kasarmut valmisid 1896. aastal. Toad olid kõrge laega (2,85 m) ja 10,1–13,5 m² suured. Hooned olid varustatud auruküttesüsteemi ja põrandaaluse ventilatsiooniga. Puhkamiseks olid koridoridesse paigutatud pingid. Avarad ühiskasutuses olevad köögid asusid tubade vastas. Toiduainete hoidmiseks olid köögid varustatud spetsiaalsete lauditega. Keldrikorrusel oli pesuköök, põõningul kuivatati pesu. Kasarmute sisehoovid olid kividega sillutatud. Kasarmutest veidi eemale olid ehitatud kuurid, laudad ja kanalad.⁵² Nii oli töölistel võimalus tegelda linnu- ja loomapidamisega ning rikastada oma toidulauda.

Sanitaarõukogu (koosnes vabriku direktoritest ja arstist) tundis siiski muret pesemiskohtade ja veeklosettide puudumise pärast.⁵³ Nende ehitamisele nagu ka petrooleumivalgustuse asendamisele elektrivalgustusega asuti alles 1913. aastal.⁵⁴

⁴⁸ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 172.

⁴⁹ Толоконский Н. И. Орехово-Зуевская стачка, 33; Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 175.

⁵⁰ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 174.

⁵¹ Samas, 172.

⁵² Samas, 172, 173.

⁵³ Samas, 173.

⁵⁴ Samas, 175.

19. sajandi lõpuks oli Nikolski manufaktuuril 32 kasarmut 3300 toaga. 1906. aastal elas neis 14 441 inimest (töölised koos perekonnaliikmetega). Enamikus kambritest (91,1%) elas tavaliselt üks 2–5-liikmeline perekond. 160 kambris (4,7%) elas kaks ja 5 kambris (0,1%) kolm peret. Kasarmutes olid eraldi kambrid leskede jaoks, kokku 139 (4%), kus nad elasid üksi või perega.⁵⁵

Morozovi manufaktuuris ei võetud töölistelt eluaseme ja kütte eest maksu, küll aga tuli tasuda elamute koridoride valgustuse, samovarisõe, väljakäikude puhastamise ja sauna kasutamise eest. Ka kasarmuvahi palga pidid maksma töölised.⁵⁶ 1880. aastate keskel tuli nende kulude katmiseks töölisel välja käia 30–40 kopikat kuus.⁵⁷

Kreenholmi töölised maksid aga eluruumi eest üüri. Üürihinnad olid suhteliselt stabiilsed. Nii näiteks tuli 1876. aastal maksta väiksema korteri eest kütteperioodil (oktoobrist märtsini) koos küttega 1,05 rubla, aprillist septembrini aga 0,80 rubla (ilma küttega) kuus. Suuremate tubadega kasarmus olid üürihinnad kõrgemad: talvel 1,80 ja suvel 1,30 rubla. Rõdudega kasarmutes kõikusid üürihinnad suvel 0,80 ja 2,40 rubla vahel, talvel aga 1,05 ning 3 rubla vahel.⁵⁸ 1894. aastal kehtisid kasarmutes samad üürihinnad. Vahepeal ehitatud kortermajades, kus elanikud pidid kütte ise muretsema, algasid üürihinnad 1,80 rublast kuus ja ulatusid kuni 6 rublani olenevalt korteri suuruselt.⁵⁹ 1907. aastal olid üürihinnad samad.⁶⁰ Üüri õigeaegse maksmise üle peeti ranget kontrolli. Üle 7 päeva üüri maksmisega hilinejat ähvardas väljatõstmine.⁶¹

Tööliste elu nii Kreenholmi kui ka Nikolski kasarmutes kulges vabrikuvallitsuse valvsa pilgu all.

Vastavalt vabrikuvallitsuse kehtestatud reeglitele⁶² oli Kreenholmi Manufaktuuri tööline kohustatud pidama eluruumis puhtust ja korda. Keelatud oli eluruumi planeeringut muuta, tulega hooletult ümber käia, kergesti süttivaid esemeid ahju peal hoida, koridorides või trepialustes teemasinaid üles panna, põõningul küttepuid hoida ja tulist tuhka välja viia, tuld põletada ning oma toas pärast kella 22.00 lärmata, pühapiltide ette küünlaid järelevalveta põlema jätta, eluruumis ilma arsti loata haigeid põetada ja pesu pesta ning kuivatada. Ilma valitseja loata oli rangelt keelatud tuba vahetada ja tuttavaid ning sugulasi ööbima jätta või kaasüüriulist võtta. Kui üürnik neid reegleid ei täitnud, karistati teda rahatrahviga.

⁵⁵ **Полищук Н. С.** Влияние жилищных условий на образ жизни текстильщиков ЦПР. (На примере фабричных казарм конца XIX–начала XX в.). – Rmt: Морозовская стачка 1885 г. и рабочие центрального промышленного района России в конце XIX–начала XX в. Ответственный редактор Н. А. Иванова. Институт истории СССР, Москва, 1984, 208; **Поткина И. В.** На олимпе делового успеха, 173.

⁵⁶ **Лаврычев В. Я., Соловьева А. М.** Боевой почин российского пролетариата: к 100-летию Морозовской стачки 1885 г. Мысль, Москва, 1985, 68.

⁵⁷ **Поткина И. В.** На олимпе делового успеха, 174.

⁵⁸ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 14–16.

⁵⁹ ЕАА, ф 206, n 1, s 188, l 5.

⁶⁰ ЕАА, ф 206, n 1, s 157, l 85.

⁶¹ ЕАА, ф 206, n 1, s 188, l 14.

⁶² Samas, l 14–15.

Igas tööliskasarmus pidas korda kasarmuvaht, kes pidi kõiki elanikke nägupidi tundma ja teadma, millises toas nad elavad ja millist tööd teevad. Tema ülesanne oli elanike liikumine vabriku kontoris registreerida ja teatada igast haigusjuhtumist ning korrarikkumisest kasarmus, samuti hommikune äratus.⁶³

Nikolski manufaktuuri kasarmuvahi peamine ülesanne oli samasugune nagu Kreenholmi Manufaktuuris: ta pidi jälgima, et kasarmuelanikud täidaksid kehtestatud reegleid. Need nõudsid ruumide korras ja puhtana pidamist ning tulega ettevaatlikult ümberkäimist; keelasid riidlemise ja karjumise, et ei rikutaks rahu ning vaikust; kõrvaliste isikute öömajale võtmise; pesu pesemise ja kuivatamise toas ning köögis väljaspool kehtestatud kellaaega; kapsa ja kiiresti riknevate toiduainete toas hoidmise. Kasarmusse pääses vaid teatud kellaaajani õhtul. Eeskirjade eiramine tõi kaasa trahvi.⁶⁴

Kasarmuvahi ülesannete hulka kuulus ka hommikune äratamine. Tund enne hommikust vahetust alustasid kasarmuvahid äratamist ustele koputades ja valjuhäälselt ärkamist nõudes. Kisa ja lärm ajasid üles ka need inimesed, kellel polnud vaja hommikusse vahetusse minna. Kuni 1880. aastateni kehtis 12-tunnine tööpäev. Töö toimus kahes vahetuses. Probleem oli aga selles, et töölise 12-tunnine tööaeg oli jaotatud kaheks: 6-tunnisele töötamisele järgnes 6-tunnine puhkus ja sellele omakorda 6-tunnine töötamine, millele omakorda järgnes 6-tunnine puhkus.⁶⁵ Ööpäeva jagamine 6-tunnisteks järjestikusteks töö- ja puhkeperioodideks ei võimaldanud õieti kellelgi end korralikult välja puhata, sest iga 6 tunni tagant läks keegi tööle või tuli töölt.

Olukord muutus paremaks 1880. aastate lõpul, kui ettevõtte jätkas küll kahes vahetuses töötamist, kuid masinate tööaega vähendati 24 tunnilt 18 tunnini. Vahe- tus kestis järgemööda 9 tundi.⁶⁶

See, et vabriku poolt antud elamispinnaga kaasnesid ranged distsipliinireeglid, polnud omane ainult Kreenholmi ja Nikolski manufaktuurile. Seda praktiseeriti kõikides riikides. Nii kehtisid Saksamaa tööandjate elamutes reeglid, mis nõudsid vaikust alates kella kümnest õhtul, puhtuse ja korra pidamist korterites ning vanemalt oma laste vaoshoidmist. Nende reeglite vastu eksimine tõi kaasa trahvi.⁶⁷

Võrreldes Kesk-Venemaa teiste vabrikute ja tehaste tööliste elamistingimustega, olid Nikolski manufaktuuri tööliste elamistingimused tunduvalt paremad. Suurem osa Kesk-Venemaa ettevõtetest, sealhulgas Moskva omad, varustasid oma töölisi peavarjuga. Peamine elamutüüp oli barakk, mis oli mõeldud eelkõige magamiseks, mitte eluasemeks. Seetõttu olid need suured hooned, mis koosnesid magamissaalidest, kus reeglina puudus ventilatsioon. Magamissaalid olid sisustatud naridega, mõnikord mitmekordsetega. Ühte saali majutati 10–100 inimest. Harva

⁶³ Samas, l 13.

⁶⁴ **Васильев Б. Н.** Штрафы на Никольской мануфактуре Т. С. Морозова. – Rmt: Морозовская стачка 1885 г., 205; **Лаверычев В. Я., Соловьева, А. М.** Боевой почин российского пролетариата, 51, 69.

⁶⁵ **Толоконский Н. И.** Орехово-Зуевская стачка, 22–23.

⁶⁶ **Лаверычев В. Я., Соловьева А. М.** Боевой почин российского пролетариата, 27.

⁶⁷ **Berger, S.** Social Democracy and the Working Class, 61.

oli magamissaalis pikk laud, mille taga oli võimalik istuda. Barakkides puudus töölisel oma nurk, tal polnud kuskil riideid ja oma isiklikke asju hoida. Sageli puudusid isegi voodiriided ja töölised magasid üleriietes. Oli ka selliseid ettevõtteid, mille barakid olid arvestatud magamiseks vaid ühe vahetuse töölistele. Sel puhul polnudki töölisel kindlat magamiskohta, ta heitis magama lihtsalt vabale kohale.⁶⁸ Hügieenitingimustest on selliste elamistingimuste juures üleliigne rääkida.

Sama tüüpi barakke pakkusid töölistele elamiseks ka Moskva linna ettevõtted: erinevalt Peterburist, kus suurem osa töölistest elas üürikorterites. Nii elas 19. sajandi lõpul vaid 10% Peterburi töölistest ettevõtte elamispinnal.⁶⁹

Lõuna-Venemaa tööstuslikes piirkondades oli tööliste peamiseks elamutüübiks samuti Kesk-Venemaale iseloomulik barakkehitis.

Visla-äärsetes kubermangudes (Poola 10 kubermangu) oli olukord aga hoopis teine. Reeglina olid ettevõtted oma tööliste jaoks kortermajad ehitanud. Lisaks korterile oli töölisel võimalik kasutada juurvilja kasvatamiseks väikest maalappi ja laudanurka sea või lehma pidamiseks. Perega töölised elasid neis hoonetes 1–2-toalistes korterites. Igas korteris oli pliit söögitegemiseks. Reeglina kuulus iga korteri juurde väike ruum söe ja küttepuude hoidmiseks. Kuid ka nendes elamutes oli elamistihedus suur: ühes toas elas 5–8 inimest. Keskmiselt tuli töölisel korteri eest maksta 2 rubla ja 40 kopikat kuus.⁷⁰

Visla-äärsetes kubermangudes nagu Balti kubermangudeski Kesk-Venemaa kasarmutüüpi ei tuntud.

ARSTIABI JA SOTSIAALKINDLUSTUS

Tsaari-Venemaa industrialiseerimisega 19. sajandi teisel poolel kaasnes inimeste massiline siirdumine maalt linnadesse ja vabrikuasulatesse, mis põhjustas mitmeid sotsiaalseid probleeme. Nende hulgas kujunes üheks tähtsaimaks inimeste tervise probleem. Selle põhjusi tuleb otsida eelkõige elamistingimustest ja tervishoiu korraldusest. Suurem osa vabrikutöolistest elas ülerahvastatud, vähevalgustatud ja ventilatsioonita ning veetorustiku ja kanalisatsioonita elamutes. Antisaniitaarsed elamistingimused ja joogiveeks kasutatav puhastamata vesi soodustasid haiguste teket ning levikut. See seadis ohtu mitte üksnes tööliste, vaid ka ümbruskonna elanike elu ja tervise. Samal ajal polnud arstiabi kättesaadav, sest tervishoiusüsteem oli üles ehitamata.

---

⁶⁸ **Святловский В. В.** Жилище фабричного рабочего в Малороссии и в Привисляндской крае. Чернигов, 1889, 1–5, 9–12; **Johnson, R.** Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century. Leicester University Press, Leicester, 1979, 84.

⁶⁹ **Bonnell, V.** Roots of Rebellion. Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900–1914. University of California Press, Berkeley, 1983, 69.

⁷⁰ **Святловский В. В.** Жилище фабричного рабочего, 5–7; **Святловский В. В.** Фабричный рабочий. Исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привисляндском крае и в Малороссии. (Из наблюдений фабричного инспектора.) Варшава, 1889, 83.

Sagedased epideemiapuhangud näitasid väga selgelt, et tihedalt asustatud tööstuskeskustes on vaja kiiresti organiseerida tervishoiuteenus. Vabrikutöölised vajasisid arstiabi mitte ainult nakkushaiguste, vaid ka üldhaigestumise ja tööõnnetuste puhul. Järjekordne kooleraepideemia, mis puhkes 1866. aastal Moskva kubermangu tööstusasulates ja nõudis sadu inimelusid, sundis valitsust astuma samme, et tagada tööliste arstiabi. Valitsuse 26. augusti 1866. aasta määrus "Haiglate ehitamisest Moskva kubermangu vabrikute ja tehaste juurde"⁷¹ kohustas kõiki Moskva kubermangu 1000 ja enama töölisega ettevõtteid oma vahenditest haigla ehitama ja palkama ametisse arstid. Alla 1000 töölisega ettevõtted pidid avama vähemalt 5 voodikohaga haigete vastuvõtutoa ja tööle võtma velskri. Haiglavoodite kohustuslikuks normiks määrati 1 voodikoht 100 töölise kohta.

Moskva tööstuspiirkond oma antisanitaarsete elamistingimustega ja puuduliku arstiaabisüsteemiga polnud Tsaari-Venemaa tööstuskeskustes erandiks. Seetõttu laiendati valitsuse määruse kehtivust kõigile kubermangudele.⁷² Seda määrust täitsid siiski vaid vähesed suured ettevõtted. Vaatamata määruse ideoloogiale osutada tööliste tasuta arstiabi, seadsid ettevõtte omanikud oma kulutuste kompenseerimiseks sisse erimaksu, mis arvestati töölise palgast maha.⁷³ Olukorda tõi muudatuse tööliste ja ettevõtjate vahelisi töösuhteid reguleeriv 1886. aasta seadus⁷⁴, mis keelas töölise palgast talle osutatud arstiabi eest tasu maha võtta ja kohustas neid ettevõtteid, kel puudus haigla, sõlmima lähima linna või maakonna-(semstvo)haiglaga lepingu tööliste statsionaarse ravi osutamiseks. Nii aitasid need kaks õigusakti parandada tööliste jaoks arstiabi kättesaadavust. 1892. aastal Kaubandus-Tööstusministeeriumi juurde loodud Vabriku- ja Mäetööstuse Peakomisjon töötas välja tööliste arstiabi osutamise üldised reeglid, mille alusel töötas reeglid omakorda välja kubermangu vabriku- ja mäeasjade komisjon.

Tasuta arstiabi tagamiseks tööliste kohustas Vladimiri Kubermangu Vabrikuasjade Komisjon oma 20. novembri 1893. aasta määrusega⁷⁵ kubermangu kõiki vabriku- ja tehaseomanikke avama ettevõttes haigete vastuvõtutoa ning palkama arsti ja velskri. Statsionaarse ravi osutamiseks tuli ettevõttel ehitada haigla (üks voodikoht iga 100 töölise kohta) või osta teenus linna- või semstvohaiglast, sõlmides vastava kokkuleppe.

1894. aastal loodud Eestimaa Kubermangu Vabriku- ja Mäeasjade Komisjoni 12. mai 1895. aasta eeskiri⁷⁶ vabrikutöölisele tasuta arstiabi andmise kohta kohustas alla 30 töölisega ettevõtteid sõlmima hooldusarstiga haigete teenindamiseks lepingu. 30–100 töölisega ettevõtted pidid kindlustama arsti vastuvõtu vähemalt

⁷¹ Vt Врачебная помощь фабричным рабочим. Составлено и разработано фабричным ревизором Е. М. Дементьевым. С.-Петербург, 1899, 8–9; Врачебная помощь фабрично-заводским рабочим в 1907 году. С.-Петербург, 1909, 141.

⁷² Врачебная помощь фабрично-заводским рабочим, 141.

⁷³ Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. С.-Петербург, 1904, 241.

⁷⁴ ПСЗ, 1886, т. VI, ст. 5769.

⁷⁵ Врачебная помощь фабричным рабочим, 37–38.

⁷⁶ Samas, 46–48; Эстляндские Губернские Ведомости, 1895, 22 июня.

kord nädalas. Üle 100 töölisega ettevõtetel tuli esmaabi osutamiseks avada velskripunkt, statsionaarse ravi tagamiseks aga ehitada haigla või rentida voodikohad mõnes haiglas arvestusega 1 voodikoht 100 töölise kohta. Vastavalt eeskirjale tuli väikseimagi nakkushaiguse kahtluse puhul haige isoleerida ja eluruum desinfitseerida.

Kreenholmi ja Nikolski puuvillamanufaktuur kuulusid erandite hulka: mõlemas ettevõttes toimis arstiabi juba enne 1866. aastat, kui Tsaari-Venemaal tõstus esmakordselt tööliste arstiabi organiseerimise küsimus.

Kreenholmi tööliste ja nende perekonnaliikmetele oli tasuta arstiabi ning haiglaravi kättesaadav alates ettevõtte tegevuse esimesest, 1858. aastast. Kahekorruselise 120 voodikohaga haigla sise- ja kirurgiaosakonnas oli kokku 15 palatit, nende hulgas sünnituspalat. Haiglas olid operatsioonisaal, sidumisruum, labor ja silma- ning silmahaiguste uuringute kabinet. Haigla juures töötasid polikliinik ja apteek. Elamutest eemal paiknes eraldi 100-kohaline barakkhaigla, mis oli mõeldud epideemiliste haigete jaoks.⁷⁷ See hoone võeti kasutusse 1893. aastal, kui Venemaa erinevaid piirkondi laastanud kooleraepideemia jõudis Narva ja Kreenholmi.⁷⁸ Kuna tööliste hulgas levisid sageli leetrid, tuberkuloos, angiin ja teised nakkushaigused, avati 1893. aastal 25 voodikohaga nakkushaigla. Ühekordses puithoones oli neli palatit, kabinetid meditsiinilisele personalile, vannitoad ja köök.

Kreenholmi kõiki haiglahooneid köeti õhkküttega ja valgustati gaasilampidega, 1890. aastate lõpul vahetas elektrivalgustus gaasivalgustuse välja.

Kreenholmis nägi aastast ilmavalgust üle 200 uue ilmakodaniku, mistõttu haigla sünnituspalat jäi kitsaks. 1906. aastal avas Kreenholm uue 30 voodikohaga sünnitusmaja, mis oli varustatud keskkütte ja elektrivalgustusega. Sellega seoses suurendati ka meditsiinilist personalit. 1907. aastal teenindas Kreenholmi töölisi (ligi 9000) ja nende pereliikmeid kolm arsti, neli velskrit, kaks ämmaemandat ja arsti abilised.⁷⁹

Kui 1911. aastal ületas tööliste arv ettevõttes 10 000 piiri, otsustas aktsiaseltsi juhatus ehitada uue peahaigla. 1913. aasta novembris valmis Romanovite dünastia 300. aastapäevaks arhitekt Aleksander Vladovski projekti järgi 140 voodikohaga moodne kahekorruseline haigla. Seal oli kolm operatsioonisaali, vesiravila, hästi sisustatud ortopeediline osakond, inhalatsiooniruum, röntgenikabinet, labor ja erialaraamatukogu.⁸⁰

Kreenholmi Manufaktuur oli üks vähestest Eesti suurettevõtetest, kel oli oma haigla ja kes teenindas mitte ainult oma töölisi ning nende pereliikmeid, vaid ka ümbruskonna elanikke. Oma haigla olid veel Hiiu-Kärdla kalevivabrikul, Port-Kunda ja Aseri tsemenditehasel ning Vene-Balti laevatehasel.⁸¹ Nii sammus Kreenholm nende ettevõtete esirinnas, kes olid aru saanud, kui tähtis on inimese tervis, ning panustasid sellesse, et muuta arstiabi kättesaadavaks ja arstiabisüsteem efektiivsemaks.

⁷⁷ Кренгольмская мануфактура близ Нарвы, 20.

⁷⁸ Vt Отчет Кренгольмской участковой санитарно-исполнительной комиссии. Нарва, 1894.

⁷⁹ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 108, 111.

⁸⁰ EAA, f 206, n 1, s 191, l 21–22; s 290, l 73.

⁸¹ EAA, f 206, n 1, s 290, l 103.

Nikolskisse ehitati haigla alles 1850. ja 1860. aastate vahetusel, seega rohkem kui 10 aastat pärast tootmistegevuse algust. Haigla juures avati ka apteek. 1870. aastal oli haigla kolmes osakonnas (naiste-, meeste- ja sünnitusosakond) kokku 100 voodikohta, sellest 8 sünnitusosakonnas. Haigeid teenindasid arst, kaks velskrit, ämmaemand ja 8 sanitari.⁸²

1873. aastal, kui ettevõtte kujundati ümber osahinguks, muutusid lahedamaks ka rahalised võimalused ja Nikolski tööliste parema kvaliteediga arstiabi osutamiseks ehitati uus kahekorruline puidust haiglahoone, mis teenindas abivajajaid järgmisel veerandsajandil. Selle aja jooksul toimusid haiglas mitmed uuendused: ehitati vannitoad, desinfektsioonikamber ja veeklosetid.

19. sajandi 90. aastatel suurenes haiglavoodite arv 160-ni, tegevust alustasid 2 uut haigete vastuvõtutuba, laste osakond ja operatsioonisaal. 1899. aastal lisandus 30 voodikohaga nakkushaiguste osakond. Suurenes ka meditsiiniline personal, mis koosnes 3 arstist, 10 velskrist, 2 ämmaemandast, proviisorist, apteekriabist, põetajatest ja sanitaridest. Need muutused olid vajalikud seetõttu, et haigla teenindas ligi 17 000 inimest.⁸³ Nikolskis said arstiabi nii ettevõtte töölised kui ka nende pere liikmed, samuti ümbruskonna külade elanikud. Kui töölised said arstiabi tasuta, siis pereliikmetele osutati manufaktuuri kulul esmast arstiabi, haiglaravi eest tuli neil maksta. Ümbruskonna elanike jaoks oli kogu arstiabi tasuline.⁸⁴

1906. aastal valmis arhitekt Aleksander Galetski projekti järgi Nikolski manufaktuuri 300-kohaline uus peahaigla, mis läks manufaktuuri omanikele maksma tolle aja kohta väga suure summa – ligi 767 000 rubla. Haiglal oli 2 kirurgia- ja sisehaiguste osakonda, günekoloogia- ning sünnitusosakond, röntgenikabinet, hüdro- ja elektroteraapiakabinet, ambulatoorium (polikliinik) ning apteek ja hambaravikabinet.⁸⁵ Viimane oli Venemaal halvasti organiseeritud hambaravi taustal üsna unikaalne nähtus. Haigla kütmiseks kasutati aurukütet, palatid ja teised haiglaruumid olid varustatud ventilatsiooniga. Haigla infrastruktuuri kuulusid auru-desinfitseerimiskambriga mehaaniline pesumaja ja bioloogiline filter heitvee puhastamiseks.

Nikolski manufaktuuri ajaloo uurija Irina Potkina sõnul pidasid kaasaegsed Nikolski haiglat sanitaartechnika ja arhitektuuri imeks.⁸⁶

Nii Kreenholmis kui Nikolskis oli tähelepanu keskmes võitlus nakkushaigustega ja nende leviku tõkestamine. Kreenholmi haigla olemasolev statistika haiguste kohta⁸⁷ aastatest 1875–1906 näitab, et üheks kõige levinumaks nakkushaiguseks olid leetrid, mis mõnel aastal (1883, 1887, 1894, 1897, 1901, 1904) omandas epideemia iseloomu. Nimetatud ajavahemikul põdes seda haigust 2247 patsienti. Järgnesid viirushaigused (1499 juhtumit) ja tuberkuloos (806). Tolle aja kõige ohtlikumateks nakkushaigusteks olid koolera, difteeria ja mustad rõuged. Nimetud

⁸² Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 162.

⁸³ Samas, 163.

⁸⁴ Samas, 165, 168.

⁸⁵ Samas, 163, 167.

⁸⁶ Samas, 164.

⁸⁷ Vt Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 112–113.

ajavahemikul puhkes kooleraepideemia Kreenholmis vaid ühel korral, 1894. aastal, kuid nõudis ligi poolsada inimest: koolerasse haigestunud 95 inimesest suri 49 ehk üle poole (51,6%) haigestunutest. Ajavahemikul 1875–1906 põdes kurgudifteeriat 357 inimest, kellest ligi pooled, 165 ehk 46,2%, surid. Mustadesse rüugetesse haigestunud 487 inimesest suri 132 ehk 27% nakatunutest. Kõige efektiivsem oli arstiabi süüfilise (450 juhtumit) ja tuulerõugete (210) puhul: kõik patsiendid raviti terveks. Nakkushaigete kõrval vajas üsna palju inimesi haiglaravi mitmesuguste vigastuste puhul (1041 juhtumit). Üldse viibis aga 31 aasta jooksul Kreenholmi Manufaktuuri haiglas ravil 31 254 patsienti, kellest suri 8% ehk 2701 inimest. Seega suutsid arstid abivajajaid enamasti aidata, mis annab tunnistust kvaliteetselt arstiabist. Kergemakujuliste haiguste puhul saadi abi ambulatooriumist.

Nikolski haigla patsientidest moodustasid kõige suurema osa – ligi 14% – ülemiste hingamisteede haigustega haiged. Küllalt palju patsiente sattus haiglasse abstsesside (mädanik, paise), palaviku, reuma ja maokatarri tõttu. Kõige ohtlikumaks haiguseks peeti koolerat. Koolerapuhang aastatel 1891–1893 ei jätnud puutumata ka Nikolski manufaktuuri töölisi. Et haigusele piir panna, kulutati täiendavalt ligi 80 000 rubla medikamentide ostmiseks ja elamute ning nende ümbruse desinfitseerimiseks.⁸⁸

Nikolski manufaktuuri arstide tegevus oli üsna tulemuslik, sest haigla statistika näitab, et ajavahemikul 1889/90–1907/08 viibis aastas haiglaravil 2500 kuni 4260 patsienti, kellest enamikule suutsid arstid abi anda. Suremuse protsent kõikus 4,7 ja 5,4 vahel.⁸⁹

Lisaks arstiabi tõhustamisele rakendati mõlemas ettevõttes meetmeid nakkushaiguste ennetamiseks. Kreenholmi vabrikukorteri üürilepingus oli klausel, mis kohustas töölisi enda või oma pereliikme mis tahes haigusnähu ilmnemisel viivitamatult arsti poole pöörduma, vastasel korral ähvardas rahatrahv. Prügikastidena kasutati suletud betoonkaste, käimlaid desinfitseeriti regulaarselt. Tööliselamutevahelised õued olid asfalteeritud või kividega sillutatud ja suviti kasteti neid regulaarselt. 1890. aastaist hakati aga lapsi ja ka täiskasvanuid rüugete vastu vaktsineerima.

Nikolski manufaktuuris kasutati nakkushaiguste ennetamiseks elu- ja tööruumide desinfitseerimist, peamiselt lupjamist. Prügikastide ümbrusesse ja käimlatesse raputati regulaarselt kustutamata lupja. 1890. aastail alustati Nikolskis nii nagu Kreenholmiski laste ja täiskasvanute vaktsineerimist rüugete vastu. Ainuüksi 1898/99. aastal vaktsineerisid Nikolski haigla arstid 2355 last ja täiskasvanut.⁹⁰ Haiguste vältimiseks olid töölised kohustatud elamutes ja nende ümbruses puhtust pidama. Selle nõude eiramisel ootas neid 15 kopika kuni ühe rubla suurune trahv, mis palgast maha võeti.⁹¹

⁸⁸ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 166, 169.

⁸⁹ Samas, 167.

⁹⁰ Samas, 168.

⁹¹ Васильев Б. Н. Штрафы на Никольской мануфактуре Т. С. Морозова. – Rmt: Морозовская стачка 1885 г., 205.

Kreenholmi ja Nikolski manufaktuuri hoolitsus oma tööliste tervise eest oli seda hinnatavam, et arstiabi oli organiseeritud vaid vähestes tööstusettevõtetes, mida näitavad Kaubandus-Tööstusministeeriumi tööstusosakonna 1897. ja 1907. aastal kogutud andmed arstiabi organiseerimise kohta Tsaari-Venemaa tööstusettevõtetes. Nende andmete⁹² alusel oli 1897. aastal haigla või leping raviasutusega statsionaarse ravi osutamiseks töölistele, ambulatoorium või haigete vastuvõtutuba olemas vaid 18%-l (3488) tööstusettevõtetest. 1907. aastaks oli küll arstiabi osutavate ettevõtete arv suurenenud 5439-ni, kuid nende 38,2%-line osatähtsus ettevõtete üldarvus oli endiselt väike.

Haiguse ja tööõnnetuse tagajärjel tekkinud ajutise töövõimetuse ajal töölised hüvitist ei saanud, sest erinevalt Saksamaast, kus esimese Euroopa riigina kehtestati ajavahemikul 1883–1899 haigus-, tööõnnetus-, pensioni- ja töötukindlustus, puudus Tsaari-Venemaal sotsiaalkindlustussüsteem kuni 1903. aastani. Tõsi küll, ühekordset haigus-, sünni- või matusetootust maksti töölistele nende avalduse alusel ettevõtte trahvikapitalist.⁹³

Saksamaa eeskujule järgnesid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul Inglismaa ning mitmed teised Euroopa riigid, Tsaari-Venemaa pidas vajalikuks ja võimalikuks kindlustada töölised vaid tööõnnetuse ning haiguse puhuks. 1903. aasta tööõnnetuskindlustusseadus⁹⁴ (jõustus 1. jaanuarist 1904) pani vastutuse tootmises toimunud tööõnnetuse eest ettevõtjale ja kohutas teda kandma kannatanu ravikulud ning maksma talle ka haigusraha kuni kannatanu tervenemiseni või invaliidisuse määramiseni. Toetuse suuruseks määrati vallalisele töölisele 1/2 ja abielus töölisele 2/3 päevapalka iga haiguspäeva eest. Kui õnnetusjuhtumi tagajärjeks oli alaline töövõimetuse, määrati pension kannatanu 2/3 aastapalga ulatuses. Surmaga lõppenud tööõnnetuse puhul pidi ettevõtja korvama matusekulud ja maksma pensioni hukku ülalpidamisel olnud lesele ning alla 15-aastastele lastele. Neile makstava pensioni suurus ei tohtinud ületada 2/3 hukku aastapalka. Makstav summa polnud küll suur, kuid leevendas tööliste materiaalsel olukorda ajal, mil teenistus puudus. Tööandja võis kindlustada oma vastutuse võimalike tööõnnetuste eest kindlustusseltsis ja siis korvas tööõnnetusega seotud kulutused kindlustusselts.

See seadus ei olnud ettevõtjate seas populaarne ja tihti tekkis töölistel konflikt vabrikovalitsusega, kes soovis tööõnnetust varjata ning keeldus akti koostamast või vaidlustas haigusraha suuruse. Nii näiteks maksti Kreenholmi Manufaktuuris tööõnnetuse tagajärjel kannatanud töölistele hüvitist 1906. aastal 271 rubla. Tööliste arvates oli see summa liiga väike ja nad esitasid vabrikuinspektorile kaebuse, nõudes 2,6 korda suuremat summat ehk 705 rubla. 1907. aastal tekkis järjekordne konflikt tööandjaga, sest töölisi ei rahuldanud 263 rubla suurune hüvitis: nad

---

⁹² Vt Врачебная помощь фабричным рабочим, 84; Врачебная помощь фабрично-заводским рабочим, 8.

⁹³ 1886. aasta tööliste ja ettevõtjate vahelisi töösuhteid reguleeriv seadus nägi ette juhtumid, millal võis töölist trahvida, ja maksimaalsed trahvimäärad. Trahvidest moodustati fond, mille summasid võis kasutada ainult tööliste tarvis.

⁹⁴ ПСЗ, 1903, т. XXIII, ст. 23060.

nõudsid viis korda suuremat summat. 1908. aastal oli tööliste arvates neil õigus saada hüvitist 1595 rubla asemel 5766 rubla.⁹⁵ Vabrikuinspektorite aruanded näitavad, et vabrikuinspektorite vahendusel suudeti enamasti poolte vahel kokkulepe saavutada.

Haiguskindlustuse üle peeti palavaid diskussioone töösturite hulgas, valitsuses ja duumas. Vastava seaduseni jõuti alles 1912. aastal. 23. juuni 1912. aasta haiguskindlustusseadus⁹⁶, mis hõlmas vaid mäe- ja vabrikutöölisi, nägi ette haigekassade loomise tööstusettevõtetes ning nende kaudu toetuse maksmise töölistele nii tööõnnetuse kui ka üldhaigestumise ja sünnitusega seotud töövõimetusel ajal. Toetust maksti töövõimetusel esimesest päevast perega haigekassa liikmele 2/3 keskmisest päevapalgast, vallalisele aga 1/2 keskmisest päevapalgast. Sünnitoetust maksti 2/3 palgast 6 nädala jooksul (2 nädalat enne ja 4 nädalat pärast sünnitust).

Nikolski manufaktuuris alustati haigekassa liikmemaksude kogumist (1,25% palgast) ja toetuste andmist 1914. aastal.⁹⁷ Kreenholmi Manufaktuuri haigekassa hakkas liikmemaksu – 2% palgast – kinni pidama ja toetusi välja maksma alates 1915. aasta märtsist.⁹⁸

Nikolski ja Kreenholmi manufaktuuris olid enamik töölistest naised ja seetõttu oli tähtis, et haiguskindlustusseadus nägi ette 6-nädalase tasulise sünnituspuhkuse. Kreenholmi naispere jaoks oli tasuline sünnituspuhkus oluline lisa olemasolevatele soodustustele. Kui enamik maanaisi sünnitas kodus ilma arsti järelevalveta, siis Kreenholmi Manufaktuuri noorel emal oli õigus viibida oma lapsega haiglas arstide ja ämmaemandate järelevalve all pärast sünnitust 9 päeva.⁹⁹ 1890. aastail võitles Kreenholmi naispere endale välja 3-kuulise emapuhkuse, mille jooksul säilis töökoht. Kuni lapse aastaseks saamiseni oli emal õigus tööpäeva jooksul saada kaks vaheaega, et käia last toitmas.¹⁰⁰ Kuni 1912. aastani oli sünnituseelse ja -järgse puhkuse andmine Tsaari-Venemaa ettevõtetes väga harv nähtus.¹⁰¹ Inglismaal seevastu oli 4-nädalane sünnituspuhkus seadustatud juba 1878. aastast.¹⁰² Ka Saksamaal oli sünnituspuhkus seadustatud 1878. aastast. Selle pikkuseks oli 3 nädalat. 1891. aastal pikendati emapuhkust kuni 6 nädalani.¹⁰³

Nikolski manufaktuuris asus noor ema tööle juba teisel-kolmandal päeval pärast sünnitust kartuses oma töökohast ilma jääda.¹⁰⁴ Olukord muutus alles 1905. aastal,

⁹⁵ EAA, f 206, n 1, s 157, l 168.

⁹⁶ Свод законов Российской империи по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшим узаконением 1911 и 1912 гг. Дополниеульные узаконения. Книга третья, т. X–XIII, столб 1190-1234. С.-Петербург, 1913.

⁹⁷ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 181.

⁹⁸ EAA, f 206, n 1, s 325, l 73.

⁹⁹ Kreenholmi puuvillavabrik 1857–1907, 125.

¹⁰⁰ EAA, f 206, n 1, s 157, l 36; s 189, l 133.

¹⁰¹ Крузе Э. Условия труда и быта рабочего класса в России 1900–1914 гг. Наука, Ленинград, 1981, 35.

¹⁰² NAUK, Lab 15/12, p. 163 (Factory Department Memoranda, April 1915).

¹⁰³ Braun, H. Industrialization and Social Policy, 51.

¹⁰⁴ Толоконский Н. И. Орехово-Зуевская стачка, 33.

kui võimsa streigiliikumise survele olid Morozovid sunnitud järeleandmisi tegema ja nõustusid sisse viima 8-nädalase sünnituspuhkuse ning maksuma ühekordset 10 rubla suurust sünnitoetust.¹⁰⁵

Kuna Tsaari-Venemaa töötajad polnud vanaduse puhuks kindlustatud, tuleb Kreenholmi ja Nikolski manufaktuuri omanike aadressil öelda häid sõnu, sest nad näitasid üles hoolitsust oma staažikate töötajate vastu. Vanaduse tõttu vallandatud töötajad sattusid sissetuleku kadumisel majanduslikult raskesse olukorda, eriti need, kellel puudus perekonna või sugulaste toetus.

Kreenholmi vabrikualitsus püüdis esmajärjekorras kergendada ametnike vanaduspõlve. 1902. aastal loodi osatühtingu peakoosoleku otsusega ettevõtte kasumi eraldistest ametnike toetusfond. Sellest maksti väikest toetusraha töölt lahkunud ametnikele, kes olid manufaktuuri teenistuses olnud vähemalt 35 aastat või kes olid töölt lahkudes vähemalt 60-aastased. Fondist said toetust ka ametnike lesed ja nende alaealised lapsed.¹⁰⁶

Mõned aastad hiljem leiti võimalus maksta kasumist väikest igakuist pensioni ka staažikatele, vähemalt 20–30 aastat manufaktuuris töötanud tööliste, kes vanaduse tõttu olid sunnitud töölt lahkuma. 1910. aastal oli toetusraha suuruseks meestööliste 7,50 rubla ja naistööliste 3,50–5 rubla kuus.¹⁰⁷ See moodustas vähem kui kolmandiku Eestimaa kubermangu tööliste keskmisest palgast, mis 1910. aastal oli 24 rubla kuus.¹⁰⁸ Üsna oluliseks vabrikupoolseks toetuseks oli see, et vanadel töötajatel lubati pärast töökarjääri lõppu jääda vabriku korteritesse tasuta edasi elama.

Nikolski manufaktuuris ehitati 1881. aastal staažikatele tööliste 36-kohaline vaestemaja (seek). 1892. aastal aga valmis uus 200-kohaline vaestemaja. Kui esialgu paigutati sinna need vanurid, kes olid manufaktuuris kaua töötanud, siis 1890. aastaist sai see elupaigaks ka orvuks jäänud lastele, kelle vanemad olid manufaktuuris töötanud. 1899. aastal elas vaestemajas 167 inimest, sealhulgas 26 orbu. Kõik seegi elanikud olid kindlustatud tasuta toidu ja arstiabi, vajadusel ka rõivastega.¹⁰⁹

KOKKUVÕTE

Nii Kreenholmi Manufaktuuri kui ka Nikolski puuvillamanufaktuuri omanike sotsiaalpoliitika oli suunatud eelkõige tasuta arstiabi organiseerimisele, tööliste ja ametnike eluruumiga varustamisele, alghariduse organiseerimisele ning vanurite ja orbude eest hoolitsusele – kokkuvõttes tööliste elukvaliteedi tõstmisele. Nende ettevõtete omanikud mõistsid hästi, et investeerimine sotsiaalsfääri mõjutab elukeskkonda, mis omakorda avaldab mõju töökeskkonnale ja konkurentsivõimele.

¹⁰⁵ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 363.

¹⁰⁶ Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri osatühtisus, 80.

¹⁰⁷ Tallinna Teataja, 1910, 16. nov.

¹⁰⁸ Arvestusalus: Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 год. СПб., 1911, 281.

¹⁰⁹ Поткина И. В. На олимпе делового успеха, 181, 182.

Samal ajal oli Tsaari-Venemaal tervishoiusüsteem välja arenemata, puudus üldine koolikohustus ja 19. sajandil ka sotsiaalkindlustussüsteem. Erinevalt Euroopa tööstusriikidest Inglismaast ja Saksamaast ei pööranud riik tööliste elamistingimustele tähelepanu. Tsaari-Venemaal toetus sotsiaalpoliitika tervikuna suures osas eraettevõtete initsiatiivile. Valitsuse sotsiaalpoliitika 19. sajandi viimastel kümnenditel ja 20. sajandi algul tegeles kõige nõrgemate, alaealiste kaitsmisega ning tööliste ja ettevõtjate vaheliste töösuhete reguleerimisega. Tähtsaks ettevõtmiseks tuleb hinnata sotsiaalkindlustussüsteemi loomist 20. sajandi algul, vaatamata sellele et Venemaa, kes järgis Saksamaa mudelit, võttis sellest üle vaid ühe osa – õnnetus- ja haiguskindlustuse – ning jättis kõrvale töötus- ja vanaduskindlustuse. Need kaks kindlustusseadust tagasid töölistele arstiabi ja sissetuleku ajutise töövõimetuse perioodiks või pensioni alalise töövõime kaotuse puhuks ning aitasid säilitada või parandada tööliste elukvaliteeti.

SOCIAL POLICY IN CZARIST RUSSIA ON THE EXAMPLE OF THE KREENHOLM AND NIKOLSKI COTTON MANUFACTURES

Maie PIHLAMÄGI

The article deals with the social policy of Imperial Russia from the second half of the 19th century up to the First World War on the example of two largest textile enterprises – the Kreenholm Manufacture (founded in 1857 in Estland province, Baltic region) and Nikolski Cotton Manufacture (1847, Vladimir province, Central region). The investigation proceeds on two levels that influenced the directions of social policy: on the level of government legislative action and on the level of private initiative of entrepreneurs and private enterprise. The types of social insurance, organisation of medical services, provision of elementary education and lodging of industrial workers are under investigation.

For the Kreenholm workers both emergency and hospital medical care were available since the enterprise started to operate in 1858. For the Nikolski workers medical services were made accessible at the turn of the 1850s and 1860s. The central government acted only in 1866, after repeated tragic visitations of cholera. As the public health system was very much neglected, the Act of 1866 put the responsibility for opening hospitals and providing free medical services for industrial workers on the entrepreneurs. However, still at the beginning of the 20th century there was a small number of industrial enterprises in Russia fulfilling the clauses of the act.

Unlike England and Germany, Imperial Russia had no law to protect the pregnant women and young mothers until 1912. In this context, it was an exception that the women of Kreenholm enjoyed three months unpaid maternity leave since 1897. The workers of the Nikolski manufacture achieved eight weeks maternity leave only in 1905 after revolutionary struggle.

An important change in the social sphere took place at the beginning of the 20th century, when a social insurance system was introduced in Russia. Although following the social security model of Germany, Czarist Russia took over only part of it – insurance against work-related injuries (1903) and against sickness (1912). These laws guaranteed certain income for industrial workers in the period of temporary disability, including maternity, and free medical care. Still, protection for unemployment and old age remained family responsibility. To protect the workers against the hazards of life, the owners of Kreenholm paid a small monthly retirement allowance and provided free housing to those who had worked in the manufacture for more than 30 years. In Nikolski the retired single workers and orphans were settled in the poorhouse with provision of free meals and medical care.

Because of undeveloped infrastructure the Kreenholm and Nikolski manufactures had to build not only factory buildings, but also barracks and dwellings for workers and managers as well as schools and hospitals. So, most workers of Kreenholm and Nikolski lived in employer-provided housing, but the conditions varied. Some workers of Kreenholm lived in two- or three-storey buildings with separate rooms for workmen with families; some families living in small houses shared the house with 2–8 families. The shortage of space in Nikolski barracks meant that part of the workers slept in the workplaces. The situation did not improve until 1873 when the Nikolski cotton mill was converted into a limited liability company and large investments were made into the social sphere. The workers as house-owners emerged as a new phenomenon in Imperial Russia in the last decade of the 19th century. It was common for companies with British and German investments. Among them were also Kreenholm and Nikolski manufactures.

The sphere in which the state became involved in the 1880s was working conditions of child labour and their educational provision. The Acts of 1882 and 1884 forbade the employment of children under 12, limited the working hours of teenagers between 12 and 15 to 8 hours a day and made school attendance compulsory for them. It was a duty of factory inspectors to put pressure on factory owners to open factory schools. Under the terms of the Acts the entrepreneurs became responsible for provision of elementary education. In this area the Kreenholm and Nikolski manufactures were also pioneers. Kreenholm provided schooling since 1862 and Nikolski since 1864.

Considering the Kreenholm and Nikolski manufactures we can say that in Russia social policy was largely based on the initiative of private enterprises. The social policy of the owners of the Nikolski cotton manufacture as well as of the Kreenholm cotton manufacture was directed to improving the living standards of workers by organising free medical care and elementary education and providing housing for workers and social assistance to retired persons and orphans. The owners of these two enterprises understood very well that the investments into the social sphere would influence the living conditions, which in turn would affect the working environment and competitive ability of the enterprise.